

Edmond MALAJ

RRETH ZHVILLIMIT URBAN TË SHKODRËS NGA ANTIKITETI DERI NË PERIU DHËN OSMANE

Abstrakt:

Ky studim trajton zhvillimin urban të Shkodrës nga Antikiteti deri në fund të periudhës osmane, duke analizuar transformimet strukturore, funksionale dhe morfologjike të qytetit në një perspektivë diakronike. Duke u mbështetur në burime antike, dokumente arkivore venedikase dhe osmane, si dhe në literaturën historiografike moderne, punimi shqyrton mënyrën se si faktorët gjeografikë, rrjetet e komunikimit, organizimi i hapësirës dhe ndryshimet politike kanë ndikuar në formësimin e strukturës urbane. Vëmendje e veçantë i kushtohet zhvendosjes së qendrës urbane, rolit të pazarit dhe fragmentarizimit hapësinor gjatë periudhës osmane, si dhe ndikimit të proceseve natyrore, veçanërisht devijimit të Drinit në shekullin XIX. Studimi arrin në përfundimin se zhvillimi urban i Shkodrës nuk ndjek një vijimësi lineare, por karakterizohet nga procese të përsëritura riorganizimi dhe adaptimi, të cilat kanë prodhuar një strukturë urbane të shtresëzuar dhe heterogjene.

Fjalët kyç: *Shkodra; zhvillim urban; morfologji urbane; Mesjetë; periudha osmane; rrjet rrugor; pazari; transformime hapësinore.*

Hyrje

Shkodra (Scodra, Scutari, Skadar, Iskenderiye, Işkodra etj.) përfaqëson një nga qendrat urbane historikisht më të rëndësishme të hapësirës shqiptare dhe një pikë themelore referimi për zhvillimin kulturor të trojeve shqiptare. Megjithatë, njohuritë mbi evolucionin urban të qytetit mbeten ende fragmentare. Kërkimet historike dhe arkeologjike të kryera deri më sot ofrojnë të dhëna të kufizuara si për shtrirjen e hapësirës së banuar, ashtu edhe për sistemin fortifikues që kanë karakterizuar këtë qendër në periudha të ndryshme historike.

Mungesa e informacionit është veçanërisht e theksuar për periudhat romake dhe bizantine; por edhe për fazat e tjera të Mesjetës, të dhënat mbi organizimin urban dhe morfologjinë e qytetit janë të pakta dhe të shpërndara. Sa i përket periudhës së antikitetit, studimet tona urbanistike mbi Shkodrën mbështeten kryesisht në kontributet e Th. Ippen, W. Kamsit, G. Hoxhë, Korkutit, Petrusos, etj., të cilat, megjithëse me vlerë, nuk lejojnë rindërtimin e një panorame të plotë të strukturës urbane të qytetit antik.

Për periudhën mesjetare, një rol të rëndësishëm për kërkimin tonë zënë punimet e K. Jireček, Th. Ippen, O. Schmitt, M. Šufflay dhe G. Valentini, të cilat trajtojnë aspekte historike, politike dhe shoqërore, por vetëm në mënyrë të tërthortë prekin çështje të urbanistikës dhe të formës së qytetit.

Në lidhje me periudhën osmane (1479-1913), për studimin tonë jemi përqendruar kryesisht në arkitekturën publike monumentale, infrastrukturën urbane dhe objektet ushtarake, në kuadër të analizave të kryera nga M. Kiel¹ (1990), si edhe në studime të veçuara mbi arkitekturën e banimit nga E. Riza².

Në këtë kontekst, kontributi i Emin Rizës³ për studimin e banesës tradicionale paraqet një pikë referimi të rëndësishme, megjithatë, edhe këto kërkime nuk kanë arritur të ofrojnë një analizë gjithëpërfshirëse të evolucionit morfologjik të qytetit. Si rrjedhojë, forma urbane e Shkodrës, e cila gjatë periudhës osmane pësoi transformime të thella strukturore dhe funksionale, mbetet në masë të madhe e paanalizuar në mënyrë sistematike.

Një përpjekje e rëndësishme për të mbushur këtë boshllëk përfaqësohet nga studimi i arkitektit dhe studiuesit shkodran Ermal Shpuza, i cili, përmes artikullit “Transformimi i formës urbane në Shkodër gjatë periudhës osmane” (*Transformation of Urban Form*

¹ Michael Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912*. Istanbul: IRCICA, 1990.

² Emin Riza, Banesa popullore në Shkodër gjatë shekujve XVII - XIX. Monumentet, 4, 141-184. (Cituar si: Riza, 1972), Emin Riza, “Banesa Popullore Shkodrane gjatë shek. XVIII-XIX”, në: Monumente të Kulturës në Shqipëri nr. 1/1975, Tiranë: Instituti i Monumenteve të Kulturës, 91-95., 91-95. (Cituar si: Riza 1975).

³ Emin Riza, “Banesa Popullore Shkodrane gjatë shek. XVIII-XIX”, në: Monumente të Kulturës në Shqipëri nr. 1/1975, Tiranë: Instituti i Monumenteve të Kulturës, 91-95.

*in Shkodër during the Ottoman Period*⁴), ndërmerr një analizë të drejtpërdrejtë të ndryshimeve morfologjike të qytetit dhe vendos bazat për një trajtim më të strukturuar të urbanistikës.

Me anë të këtij punimi synojmë të japim një kontribut modest në studimin e zhvillimit urban të Shkodrës, duke u mbështetur si në literaturën historike, ashtu edhe në disa dokumente burimore. Qëllimi ynë nuk është të trajtojmë në mënyrë shteruese historinë mbi dymijëvjeçare të këtij qyteti, pasi një ndërmarrje e tillë do t'i kapërcente kufijtë e një artikulli të vetëm. Përkundrazi, synojmë të ofrojmë një vështrim të përgjithshëm dhe të strukturuar mbi proceset kryesore që kanë ndikuar në formësimin urban të Shkodrës, një prej qendrave më të rëndësishme historike të hapësirës shqiptare.

Fazat e historisë së qytetit të Shkodrës

Prezantimi ynë do të bazohet në disa faza të historisë urbane të Shkodrës duke ia nisur nga Antikiteti e duke përfunduar me periudhën e vonë të sundimit osman. Zhvillimi historik i Shkodrës paraqet një proces të gjatë dhe të ndërthurur transformimesh urbane, politike dhe shoqërore, që nga fazat paraqytetare të epokës së hekurit e deri në prapen e shtetit modern shqiptar.

Ky evolucion nuk mund të kuptohet si një vijëmsi lineare, por si një seri fazash të dallueshme, të përcaktuara nga ndryshime strukturore në organizimin e hapësirës, në raportet e pushtetit dhe në funksionin ekonomik e administrativ të qytetit.

1. Faza paraqytetare I: Periudha e parë e hekurit në shekujt XI-VII⁵ para Krishtit, ku zë fill edhe Shkodra, së bashku me qytete të tjera si Gajtani, Beltoja dhe Danja.⁶ Kjo fazë përbën horizontin më të hershëm të formimit të qendrave të fortifikuara në hapësirën

⁴ Ermal Shpuza, "Transformation of urban form in Shkodër during the Ottoman period", në: *Journal of Design for Resilience in Architecture & Planning*. Volume 2 (Special Issue)/ 2021, 115-128. (Cituar si: E. Shpuza, "Transformation").

⁵ Neritan Ceka, "Lindja e jetës qytetare në Ilirinë e Jugut", në: *Iliria* 2/1993, 136.

⁶ Romeo Gurakuqi, "Lindja dhe zhvillimi i qytetit në krahinën ilire të Kabeatisë", në: *Seminari i Dytë Ndërkombëtar "Shkodra në Shekuj"*. Vëllimi I. Shkodër: Muzeu Historik i Shkodrës 1998, 16.

e Shqipërisë së Veriut. Në këtë kontekst shfaqet edhe Shkodra, krahas qendrave të tjera si Gajtani, Beltoja dhe Danja, si pjesë e një rrjeti vendbanimesh të ngritura mbi kodra strategjike, me funksion mbrojtës dhe kontrollues të territorit përreth. Këto struktura paraurbane krijuan bazën materiale dhe organizative mbi të cilën do të zhvillohej më vonë qyteti.

2. Faza protoqytetare e shekujve VII-V para Krishtit, ku përveç Shkodrës shfaqen në krahinën e Labeatëve edhe vendbanime të tjera si Grizha, Vorfa dhe Kratuli. Pikërisht gjatë kësaj faze Shkodra duhet të jetë shndërruar në qytet, duke rreth periudhës midis shekujve IV-II para Krishtit.⁷ Pikërisht gjatë kësaj periudhe Shkodra duhet të ketë kaluar nga një qendër e fortifikuar në një organizëm urban në kuptimin e plotë të fjalës, proces që kulmon ndërmjet shekujve IV-II p.Kr., kur ajo konsolidohet si një nga qendrat kryesore ilire. Kjo fazë shënon formimin e një strukture qytetare me funksione politike dhe ekonomike të diferencuara.
3. Faza ilire që zgjat deri në pushtimin romak, përfaqëson periudhën e afirmimit të Shkodrës si qendër e rëndësishme e botës ilire, me rol të spikatur në organizimin territorial dhe në rrjetin e shkëmbimeve rajonale.
4. Faza romake: Me përfshirjen në sistemin e Perandorisë Romake, qyteti hyn në një fazë të re integrimi administrativ dhe infrastrukturor: rrugë, ndërtime publike dhe organizim juridik sipas modelit romak e transformojnë profilin e tij urban.
5. Faza bizantine: gjatë së cilës Shkodra bëhet kryeqendër e Provincës së Prevalit. Ky status dëshmon për vazhdimësinë e funksionit të saj si qendër rajonale në një kontekst të ri politik dhe kulturor.
6. Faza venedikase (1396-1479) - e cila fillon qysh me përfundimin e kontrollit serb dhe rimarrjen e qytetit nga Venediku në vitin 1446, shoqëruar me riorganizim të qendrës. Tek kjo fazë e ka zanafillën edhe pushtimi osman.⁸

⁷ Myzafer Korkuti, "Rreth vendbanimeve të fortifikuara ilire të periudhës së parë të hekurtit në territorin e Shqipërisë", në: Studime Historike 3/1973, 130.

⁸ Sipas arkitektit Ermal Shpuza, transformimi urban i Shkodrës gjatë periudhës osmane mund të strukturohet në gjashtë faza. E. Shpuza, "Transformation", 118.

7. Faza e konsolidimit osman (1646) - kur qyteti është tashmë qendër e një *sanxhaku* të stabilizuar.
8. Faza e ndarjes feudale (1746) - qyteti ndahet në dy pjesë të ndryshme për shkak të përplasjeve ndërmjet fiseve Bushatli, Maxharri dhe Çausholli.
9. Faza e zhvillimit ekonomik (1846) - qyteti përjeton lulëzim ekonomik përpara ndryshimeve hidrografike.
10. Faza e devijimit të Drinit (1858) - përmytjet dhe erozioni i pjesëve të vjetra të qytetit; ndryshim në strukturën urbane.
11. Faza e reformave të Tanzimatit (pas 1858-1913) - ndërtimi i bulevardëve moderne dhe konsolidimi i qendrës së re. Këto ndryshime dëshmojnë për kalimin drejt një modeli administrativ dhe urban të frymëzuar nga modernizimi osman.

Duke pasur parasysh këto faza që kalojnë cakun e 25 shekujve, historia urbane e Shkodrës paraqitet si një proces i vazhdueshëm rristrukturimi, ku çdo fazë ndërtohet mbi shtresëzimet e mëparshme, duke e bërë qytetin një nga hapësirat më të rëndësishme të vazhdimësisë historike në trevat shqiptare.

Zhvillimi urban i Shkodrës gjatë Antikitetit

Pozicioni geografik dhe fortifikimet natyrore

Qyteti i Shkodrës, i njohur në burimet antike si *Scodra*, paraqitet në burimet klasike si një vendbanim i mbrojtur në mënyrë të jashtëzakonshme nga natyra. Të dhënat e para për Shkodrën i kemi nga autori Polibi⁹, dhe pastaj edhe tek Tit Livi¹⁰ e përshkruan si një qytet të fortë prej natyre (*munitum situ naturali oppidum*)¹¹ - një qytet i fortifikuar nga vetë pozita e tij topografike. Kodra ku ngrihet kështjella e Rozafës ngrihet rreth 108 metra mbi nivelin e detit, ndërsa

⁹ Polybius XXVIII 8, 4.

¹⁰ Përveç Tit Livit Skodrën antike (Skodra) e përmendin edhe Polibi, Plini, Flori, Apiani, Ptolemeu, Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini Augusti, Prokopi i Cezaresë, Hierokli, Anonimi i Ravenës, Zonara, ndërsa më gjerë Tit Livi. Për këta shih botimin *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*. Përgaditur nga Selim Islami, Frano Prendi, Hasan Ceka, Skënder Anamali. Tiranë: Toena 2002.

¹¹ Tit Livi, XLIV, 31, 6.

në përfundim shtrihet masivi i Taraboshit (335 m mbi nivelin e detit¹²) të cilin Vibius Sequesteris e quan *Rhamnusius Scodrae*¹³. E gjithë kjo krijonte një sistem mbrojtjeje natyrore të dyfishtë që e bënte Shkodrën (Skodrën) praktikisht të papushtueshme.¹⁴

Struktura urbane dhe ndarja funksionale

Sipas Livit dhe autorëve të tjerë klasikë, si Vibius Sequester (64 para Kr. - 17 pas Kr.) dhe Plini, qyteti përbëhej nga një pjesë e sipërme (fortesa në kodër) dhe një pjesë e poshtme e cila ishte rrethuar me mure dhe me kulla, e vendosur midis tre lumenjve: Barbana (Buna), Klausula (Kiri) dhe Oriundus (Drini).

Këta lumenj krijojnë një zonë të izoluar, por edhe të favorshme për jetesë dhe tregti. Gjeografi Vibius Sequester përmend se Drini (*Drinius*) buronte nga Liqeni i Ohrit (*Drinius, e palude Lychniti, alluens Scodram oppidum illyricorum*)¹⁵ dhe kalonte pranë Shkodrës (*Scodram oppidum Illyricorum*), duke e vendosur qytetin në një nyje ujore të rëndësishme për rrjetin hidrotransportues të Ilirisë.

Përsa i përket rrjedhës së Kirit duket se ky lum në antikitet ka pasur rrjedhë tjetër, nëpër të ashtuquajturin truall Kiras, që sot është një lagje e Shkodrës dhe që e ka ruajtur këtë toponimi që nga kohët e lashta. Rrjedhën e tre lumenjve në Shkodër na e vërteton më së miri Tit Livi, i cili thotë se “*Dy lumenj e rrethojnë atë [qytet]. Clausula (Kiri) rrjedh nga ana lindore e qytetit, ndërsa Barbana (Buna), që buron nga kënetat e Labeatit (Liqeni i Shkodrës), nga ana perëndimore. Këta dy lumenj, duke u bashkuar, derdhen në lumin Oriundus (Drini), i cili, pasi del nga*

¹² Apollon Baçe, *Qytetet dhe qytezat ilire dhe në Iliri*. Pjesa e parë: Iliria Veriore (Istria-Drin). Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë 2018, 446.

¹³ Vibii Sequesteris *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, paludibus, montibus, gentibus, quorum apud poëtas mentio fit*. Lectionis varetatem et integras doctorum commentationes adjecit et suas Jer. Jac. Oberlinus in Iniv. Argent. Eloq. Lat. Adj. Acad. Reg. Inscript. Ad Epist. comm. A Discript. Rotomag. Corton. Panormit. Academicus Londin. Et. Cassel. Societ. Antiq. Sodalit. Argentorati. Apud Amandzm König. Bibliopolam. MDCC LXXXVIII., 32.

¹⁴ Vili Kamsi, “Shtrirja e qytetit të Shkodrës në kohën e lashtë dhe të mesme.” *Monumentet* 11 (1976), 117. (Në vijim cituar si: V. Kamsi, “Shtrirja”).

¹⁵ Vibii Sequesteris *De fluminibus*, 9.

mali Scordus, i shtuar edhe me shumë prurje të tjera, derdhet në detin Adriatik."¹⁶

Rrjeti rrugor dhe komunikimet

Qysh në Antikitët, Shkodra ndodhej në kryqëzimin e dy degëve të arteries Adriatiko-Joniane, e cila shtrihej nga veriu i Adriatikut (Aquileia) deri në jug të Jonit (ishulli Kythera).¹⁷ Njëra degë ndiqte vijën bregdetare (*Ad Zizio-Risinum-Buthua-Olcinum-Scodra*), dhe tjetra tokësore përshkonte pjesën lindore të liqenit (*Ad Zizio-Anderba-Doclea-Bersinium-Scodra*). Kjo rrjetë lidhej më tej me rrugën transversale *Scodra - Ratiaria* (nëpërmjet *Scodre-Lisum-Naisus/Nish-Ratiaria*), duke e lidhur qytetin me fushat panonike dhe Danubin. Rrugët tokësore, që lidhin Shkodrën me hinterlandin e saj dhe me qendrat e tjera ilire, luanin një rol thelbësor në shpërndarjen e mallrave dhe në kontrollin territorial.

Këto boshte tokësore jo vetëm që garantonin funksionimin e ekonomisë urbane, por kishin edhe rëndësi strategjike, duke lidhur drejtpërdrejt qytetin me zonat e prodhimit dhe me pikat kyçe të mbrojtjes. Ky pozicion i bënte Shkodrën një nyje strategjike për komunikimin tokësor dhe lumor, si për qëllime ushtarake, ashtu edhe për tregti e shkëmbime kulturore.

Limani lumor dhe funksionet ekonomike

Duke qenë se Shkodra po konsolidohej gjithnjë e më tepër si një qendër urbane kryesore, fillimisht për fisin e ardianëve dhe më pas për

¹⁶ Tit Livi, XLIV, 31, 7, Përshkrimi i plotë i Livit: "*Duo cingunt eam flumina. Clausula latere urbis, quod in orientem patet, profluens, Barbanna ab regione occidentis, ex Labeatide palude oriens. Hi duo amnes confluentes incidunt Oriundi flumini, quod ortum ex monte Scordo, multis et aliis auctum aquis, mari Hadriatico infertur. Mons Scordus, longe altissimus regionis ejus, ab oriente Dardanium subjectam habet, a meridie Macedonian, ab occasu Illyricum.*" Tozer, Henry Fanshawe, *Researches in the highlands of Turkey; including visits to mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, to the Mirdite Albanians, and other remote tribes*. In two volumes. - Vol. I. London: John Murray 1869, 286.

¹⁷ A. Baçe, *Qytetet*, 447-448.

një pjesë të konsiderueshme të hapësirës ilire, funksionet e saj nuk mund të kufizoheshin vetëm në dimensionin ushtarak. Krahas këtij aspekti, qyteti duhet të ketë zhvilluar edhe funksione të rëndësishme ekonomike dhe sociale, të cilat me gjasë njohën një intensifikim të dukshëm gjatë sundimit të Teutës dhe të Gentit.

Në këtë kuadër, një rol qendror në strukturën urbanistike të qytetit antik duhet të ketë luajtur limani lumor, element thelbësor për komunikimin, shkëmbimet ekonomike dhe qarkullimin kulturor, si me hapësirat përtej Adriatikut, ashtu edhe me viset përreth liqenit të Shkodrës.¹⁸ Lundrueshmëria e Bunës, e kombinuar me lidhjen natyrore me liqenin, krijonte kushtet për funksionimin e një limani aktiv qysh në periudhën e antikitetit.

Ky liman shërbente njëkohësisht si pikë hyrëse për mallra, teknologji dhe ndikime kulturore nga bota adriatike, si edhe si nyje e rëndësishme për qarkullimin rajonal përmes rrjetit të rrugëve ujore të brendshme, duke e integruar Shkodrën në një sistem më të gjerë ekonomik dhe komunikues të Ilirisë së Veriut.

Fortifikimet, portat hyrëse dhe shtrirja e qytetit

Burime si *Ab urbe condita* e Tit Livit përshkruajnë në detaje rrethimin e Shkodrës nga romakët dhe japin të dhëna mbi organizimin mbrojtës të qytetit por edhe mbi strukturën e tij. Mesa duket qyteti ishte i rrethuar me mure mbrojtëse dhe kishte disa porta hyrëse të mbrojtura me kulla¹⁹, dhe se njëra nga hyrjet e qytetit ishte e ngushtë. Këtë të dhënë e nxjerrim nga vepra e Tit Livit "*Ab Urbe condita*", i cili përshkruan luftën e Anicit kundër Gentit dhe pushtimin e Shkodrës nga romakët dhe na jep edhe të dhëna rreth fortifikimit të qytetit:

"Edhe pse qyteti ishte i mbrojtur fuqishëm nga natyra, i gjithë fisi i ilirëve dhe vetë mbreti e mbronin. Pretori romak, i nxitur nga sukseset e para dhe duke besuar se fati i të gjithë ndërmarrjes do të ndiqte këtë fillim të mbarë, si dhe se një tmerr i papritur do të kishte efekt, u afrua me ushtri të radhitur *para mureve*. Sikur (ata) të kishin mbajtur portat

¹⁸ V. Kamsi, "Shtrirja", 118.

¹⁹ Tit Livi, XLIV, 31, 7, në: Tozer, *Researches*, 286.

të mbyllura dhe të mbronin muret e kullat me të armatosur, do t'i kishin zmbraur romakët më kot. Por, duke dalë nga porta, ata filluan betejën në një terren të barabartë me më shumë guxim sesa durim. Të thyer dhe të detyruar të tërhiqeshin në ngushticën e portës, me më shumë se dyqind të vrarë aty për aty, ata shkaktuan aq frikë sa Genti menjëherë dërgoi te pretori ambasadorë Teutikun dhe Bellin, prijës të fisit, për të kërkuar një armëpushim që t'i lejohej të vendoste për gjendjen e tij. Iu dhanë tri ditë afat.

Kampi romak ndodhej rreth pesëqind hapa nga qyteti. Në këtë kohë Genti hipi në një anije dhe, duke lundruar nëpër lumin Buna, hyri në liqenin e Labeatit, sikur të kërkonte një vend të fshehtë për këshillim, por, siç doli, ishte ngjallur nga shpresa e rreme se i vëllai, Karavanti, do të vinte me shumë mijëra ushtarë nga krahina ku qe dërguar. Kur kjo thashetheme u shua, tri ditë më vonë ai u kthye me të njëjtën anije poshtë lumit për në Shkodër.”²⁰

Rrënojat e murit rrethues të qytetit identifikohen edhe sot, pjesërisht nën ujërat e Drinit. Sipas A. Baçes, i cili duhet ti referohet Barletit²¹, perimetri i qytetit në themelimin e tij antik ka qenë rreth 2000 hapa (afërsisht 3 km), me një shtrirje të mundshme katrore në të dy anët e lumit Drin, të lidhura me një urë guri.²² Në lidhje me shtrirjen e qytetit të dhëna na jep edhe W. Kamsi, i cili shkruan se, “*Qyteti i Shkodrës, si*

²⁰ Tit Livi, *Ab urbe condita* (lib. XLV, 31): “*quamquam munitum situ naturali oppidum erat gensque id tota Illyriorum et rex ipse tuebatur; tamen praetor Romanus, quia prima successerant prospere, fortunam totius rei principia secuturam esse ratus et repentinum ualiturum terrorem, instructo exercitu ad moenia succedit. quod si clausis portis muros portarumque turris dispositi armati defendissent, uano cum incepto moenibus pepulissent Romanos: nunc porta egressi proelium loco aequo maiore animo commiserunt quam sustinuerunt. pulsus enim et fuga conglobati, cum ducenti amplius in ipsis faucibus portae cecidissent, tantum intulerunt terrorem, ut oratores extemplo ad praetorem mitteret Gentius Teuticum et Bellum, principes gentis, per quos inducias peteret, ut deliberare de statu rerum suarum posset. triduo in hoc dato, cum castra Romana quingentos ferme passus ab urbe abessent, nauem conscendit et flumine Barbanna nauigat in lacum Labeatum, uelut secretum locum petens ad consultandum, sed, ut apparuit, falsa spe excitus Carauantium fratrem multis milibus armatorum <co>actis ex ea regione, in quam missus erat, aduentare. qui postquam euanuit rumor, tertio post die nauem eandem secundo amni Scodram demisit.”.*

²¹ M. Barleci, *Rrethimi i Shkodrës*, 37.

²² A. Baçe, *Qytetet*, 451.

qendër e banuar, përveç qytezës, duhet të vendoset, që në kohën ilire, edhe në anë të Bunës, në afërsi të bashkimit të kësaj me ujrat e Kirit, ndërsa në një kohë të dytë duke iu veshur kodrës, shtrihet edhe më në lindje. Kështu duhet ta shohim zhvillimin e tij."²³ Për këtë shtrirje të qytetit në trekëndëshin kodër-Bunë-Kir na ofrojnë dëshmi provat materiale (terrakota) nga gërmimet arkeologjike, sepse burimet e pakta të shkruara të kohës nuk mjaftojnë për të argumentuar një tezë të tillë. Shtrirjen e Shkodrës pjesërisht në kodër e pjesërisht në fushë e përmend edhe Barleti, i cili ka jetuar në fund të shekullit XV, por ai thotë që në atë kohë muret rrethuese nuk ekzistonin,²⁴ megjithëse ekzistencën e tyre në kohëra më të hershme ai e përmend dhe thotë që muret rrethuese të qytetit, shtriheshin në fushë në formë katrore me perimetër më tepër se dy mijë hapa.²⁵ Mbi kodër duhet të ketë qenë edhe Akropoli i qytetit antik të Shkodrës, të cilin studiues të ndryshëm e krahasojnë me akropolin e Athinës.²⁶

Një dëshmi e hershme për ekzistencën e qytetit të lashtë përmendet në relacionin e vitit 1684 të Pjetër Bogdanit. Ai shkruan se pranë "xhamisë së re, afër urës së shembur" (*moschea nova appresso il ponte rotto*), ndodhej një gur katror me mbishkrim të perandorit Septim Sever (194 e.r.). Sipas Ippenit, kjo xhami identifikohet me atë të Kasem Ali Sulltanit, e ndërtuar kryesisht me gurë të marrë nga rrënojat e qytetit antik, i cili ka këtë përmbajtje:

"IMP. [ERATORI] CAE. [SARI] L.[VLIO] SEPTIMIO SEVERO. PERTINACI AVG[VSTO] TR[IBNICIA] P[OTESTATE], II IMP[ER-"

²³ V. Kamsi, "Shtrirja", 118.

²⁴ "*Hic enim Scordam, quam ipse Vrosius (de wuo supra diximus) tenebat, aggressi caoperunt. Nondum enim muris cincta erat, sed partim in plano, partim in colle posita, in quo nunc tota est*" (Marini BARletii, Scodrensis Sacerdotis, De Scodrensi obsidione et expugnatione, në: *Chronicorum Turcicorum in Quibus Turcorum Origo, Principes, Imperatores, Bella, Praelia. Caedes, Victoriae, Reliquae Militaris ... exponuntur. ... Tomus primus tertius. Tomus primus. Omnia nunc primum bona fide collecta, sermoneque latino exposita, à ... Philippo Lonicero theologo. Impressum Francoforti ad Moenum, M.D.LXXVIII (1578), 1 235 (1054)), 1 235v).*

²⁵ M. Barleci, *Rrethimi i Shkodrës*, f. 37.

²⁶ R. Gurakuqi "Lindja dhe zhvillimi", 19. C. Praschniker/ A. Schober, *Archeologische Forschungen in Albanien und Montenegro*. Wien: Alfred Hölder 1919, 8.

ATORI] IIII CO[N]S[VLI] I P[ECVNIA] P[VBLICA] D[ECRETO] D[ECVRIONVM].”²⁷

(Përkthumi i mundshëm: “Perandorit Cezar Lucius Septimius Severus Pertinax Augustus, mbajtës i pushtetit tribunician, i shpallur imperator për herë të katërt dhe konsull për herë të parë; [ky monument u ngrit] me fonde publike, me vendim të këshillit të dekursionëve.”)

Një dëshmi tjetër nga qyteti antik e sjell edhe Hekardi. Ai thotë se disa vjet me parë, duke u punuar rrëzë kodrës së kështjellës, kishte zbuluar njëfarë tempulli i vogël, me shtylla mermeri dhe me mbishkrime te ndryshme, por ai nuk kishte arritur të njihnte vendin e zbulimit.²⁸ Sipas A. Baçes dhe H. Tozer, në periudhën romake, kur Shkodra ishte kthyer në një koloni, dhe filloi të zhvillohej dhe u bë edhe qendra e provincës së Prevalit, qyteti filloi të shtrihej më tepër në jug të kodrës së kështjellës.²⁹

Përsa u përket urave, përmendëm më lart që dy anët e lumit Drin në kohën e antikitetit, duhet të kenë qenë të lidhura me një urë guri.³⁰ Përsa i përket kësaj ure një dëshmi e sjell edhe Barleti, i cili thotë që pjesën e poshtme të këtij qyteti, rridhte lumi Drin, mbi të cilin ishte ndërtuar një urë guri e mrekullueshme, që ishte aq e gjatë saqë shkonte e prekte Bunën me pjesën e saj të fundit.³¹ Mendohet që një urë ka ekzistuar edhe mbi lumin Kir, poshtë kështjellës, i cili në mesjetë u quajt Drinasa³² dhe në shekullin XIX u mbush nga Drini.

²⁷ Shih Relacionin e Pjetër Bogdanit (1684) botuar te Augustino Theiner, *Vetera monumenta slavorum meridionalium Historiam illustrantia*, Tomus Secundus (1524-1800), Zagrabiae: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium 1875, f. 218; gjithashtu Theodor A. Ippen, *Skutari u die Nordalbanische Kustenebene*. Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen Heft. 5. Sarajevo: D. A. Karon 1907, f. 17.

²⁸ “On dit aussi qu’il y a quelques années, on travaillant au pied de la montagne, on découvrit une espèce de petit temple, soutenu par des colonnes en marbre, sur lesquelles étaient diverses inscriptions. Malgré mes recherches, je n’ai pu me faire indiquer l’endroit précis où ces fouilles avaient été fait” Hyacinthe Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegarie*. Paris: Arthus Bertrand, 1858. f. 20.

²⁹ Tozer, *Researches*, 285. Shih edhe: A. Baçe, *Qytetet*, 451.

³⁰ A. Baçe, *Qytetet*, 451.

³¹ M. Barleci, *Rrethimi i Shkodrës*, f. 37.

³² “da laltro suo ladj zioe uerso la boianna un pilastro de muro suso el quale pilastro

Zhvillimi urban i Shkodrës gjatë Mesjetës Shpërngulja urbane dhe rindërtimi në brendësi të kështjellës

Gjatë Mesjetës, struktura urbane e Shkodrës pëson një ndryshim thelbësor: qyteti braktis gradualisht zonën e vjetër të shtrirë midis Drinit dhe Bunës dhe zhvendoset drejt lindjes, duke u zgjeruar në drejtim të Ajasmës³³. Ky proces është interpretuar në mënyra të ndryshme nga historiografia.

Milan Šufflay, duke u mbështetur në dëshminë e Procopius of Caesarea, e lidh shtytjen kryesore të zhvillimit urban me periudhën e restaurimeve të ndërmarra gjatë sundimit të Justinian I³⁴, duke e parë këtë fazë si një moment ripërtëritjeje dhe riorganizimi të hapësirës urbane.

Një interpretim tjetër ofron Marin Barleti, i cili e shpjegon këtë zhvendosje si pasojë të një shkatërrimi të dhunshëm. Sipas tij, qyteti i shtrirë poshtë kalasë u shkatërrua dhe u dogj plotësisht gjatë një sulmi barbar, çka detyroi banorët e mbijetuar të tërhiqeshin bashkë me familjet e tyre brenda fortesës.³⁵ Në këtë kontekst, qyteti i vjetër nuk u rindërtua më; përkundrazi, zhvillimi urban u përqendrua ekskluzivisht brenda mureve të kalasë, e cila ofronte kushte më të sigurta mbrojtjeje.

Identifikimi i saktë i këtij sulmi mbetet i paqartë. Burimet që kemi në dispozicion nuk na lejojnë të përcaktojmë me siguri nëse shkatërrimi lidhet me dyndjet sllave dhe lëvizjet e popullsisë të tjera gjatë periudhës së ashtuquajtur *Lëvizja e Popujve*, apo me kalimin e formacioneve të tjera nomade, si tartarët. Megjithatë, në planin kronologjik, është e mundshme që këto ngjarje të kenë ndodhur rreth shekullit V, ndoshta

antigamente era parte del ponte suso el quale se passaua el fiume del drinase “Acta Albaniae Veneta, saeculorum XIV et XV, II/8, München 1970, nr. 2045/20. f. 68,

³³ Fjala rrjedh nga greqishtja *ἁγίασμα* (*hagiasma* / *agiasma*), që do të thotë: “*gjë e shenjtë*”, “*shenjtërim*”, “*uji i bekuar*”, “*burim i shenjtë*”. Në traditën bizantine dhe ortodokse, *hagiasma* përdorej shpesh për një *burim uji të shenjtë*, zakonisht të lidhur me një shenjt, kishë ose vend pelegrinazhi. Në Stamboll, për shembull, këto burime njihen edhe në turqisht si *ayazma*, nga greqishtja *hagiasma*.” Shih më gjerë tek; Hagiasma: <https://www.thebyzantinelegacy.com/hagiasma> (3.5. 2026).

³⁴ Milan von Sufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*. Wien/ Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky 1924, f. 29.

³⁵ M. Barleci, *Rrethimi i Shkodrës*, f. 37.

në kuadër të lëvizjeve të avarëve³⁶ në Ballkan. Një paralelizëm në këtë drejtim përbën edhe shkatërrimi i qytetit të Balcit (Balezzos), rreth 14 km larg Shkodrës, i cili, sipas traditës historiografike, i atribuohet veprimeve të avarëve. Gjatë këtyre sulmeve të bëra nëpër Provincën e Prevalit u shkatërrua edhe qyteti i Dioklesë, banorët e të cilët kaluan pastaj në Tivar, kurse qytete të tjera si Shkodra, Budua, Ulqini, Lezha të cilat, bënë pjesë në këtë provincë mundën ti bënin ballë këtyre sulmeve.³⁷

Rrjeti rrugor mesjetar dhe pikat hyrëse

Rrjeti rrugor i Shkodrës mesjetare pasqyron integrimin e qytetit në rrjetin ballkanik të komunikimeve. Dy rrugët kryesore ndërqytetëse ishin *Via Schiavanesca* (rruga e Tuzit) që lidhte qytetin me krahinat e Zetës (Malin e Zi), dhe *Via Tartaresca* (Rruga e Dukagjinit), që çonte drejt qytetit të Drishtit dhe më tej në Kosovë e Serbi. Këto arterie bashkoheshin në një pikë qendrore, duke formuar të ashtuquajturën *Via Publica*, një rrugë publike e mirë strukturuar që përshkonte qytetin në drejtim lindje-perëndim dhe që duhet të ketë filluar diku në lindje të fshatit Uljari (sot lagja Rus)³⁸ dhe në perëndim të Buceme (sot lagja Gjuhadol). Pra pika e bashkimit të këtyre rrugëve besohet të jetë ndodhur në zonën ndërmjet lagjes Rus (Oliari) dhe Gjuhadolit (Buceme), pranë vendit ku ndodhet sot Universiteti i Shkodrës.

Fshati Uljari, i njohur edhe si Oliari³⁹, përmendet për herë të parë në vitin 1395 si rezidencë e Konstantin Balshës.⁴⁰ Ky vendbanim nuk u

³⁶ Theodor Ippen, "Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien.", në: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*. Herausgegeben von Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum in Sarajevo. Redigiert von Dr. Moriz Hornes. *Zehnter Band*. Mit 11 Tafeln, 214 Abbildungen im Texte und 5 Stammtafeln. Wien: Adolf Holzhausen 1907, f. 6.

³⁷ Historia e Popullit Shqiptar. Vëllimi i parë. Tiranë: Toena 2002, f. 205-206.

³⁸ E. Shpuza, "Transformation", 119.

³⁹ Injac Zamputi, Regjistri i kadastrës dhe i koncesioneve për rrethin e Shkodrës 1416-1417. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë 1977, 30, 256 (Cituar si: I. Zamputi, *Regjistri*).

⁴⁰ Franz Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam serbiae bosnae ragusii*. Vienna: Apud Guilelmum Braumüller 1858, 228.

zhduk, siç ka pretenduar Konstantin Jireček⁴¹, por mbijetoi nën emrin Rus dhe dokumentohet sërish në vitin 1614 nga Mariano Bolizza⁴². Sa i përket fshatit Buceme, nuk disponohen të dhëna që dëshmojnë ekzistencën e tij gjatë periudhës osmane; megjithatë, në territorin e tij sot shtrihet lagja e Gjuhadolit.

Nga ky sektor periferik, një rrugë e rëndësishme hynte drejt qytetit, duke ndjekur trasenë e rrugës kryesore romake që në antikitet lidhte Dyrrahiumin me Doclea-Naronën.⁴³ Kjo arterie në Mesjetë lidhte lagjen Gardene me tregun e qytetit dhe, më tej, në drejtim të veriut, me fshatin Oliari, dhe përbënte një bosht themelor të komunikimit tokësor.

Një tjetër rrugë me rëndësi të veçantë, që dilte nga qyteti në drejtim të jugut, ishte *Via del Canaro*,⁴⁴ që i bie të jetë Rruga e Bërdicës. Kjo rrugë kishte një funksion thelbësor ekonomik, pasi gjatë Mesjetës në Bërdicë shtriheshin vreshtat e komunës së Shkodrës. Menjëherë poshtë kalasë, rruga që të çonte drejt Bërdicës degëzohej: njëra degë drejtohej siç e thamë në drejtim të vreshtave, kurse tjetra në drejtim të manastirit të Shën Shirqit dhe Shën Bakut, pranë të cilit ndodhej një port lumor dhe një doganë. Kjo rrugë njihej me emrin Katilinat, emërtim që është ruajtur edhe në toponiminë e sotme.

Në zonën e varoshit dhe të tregut, rruga kryesore e tregut vazhdonte në formë këndi (L) drejt të ashtuquajturës *Rrugë e Qafës*. Këtë sektor, studiuesi dhe arkitekti Ermal Shpuza e identifikon si “bërthamë integrimi”, e cila u zgjerua gradualisht duke përfshirë qarkun në bazën e kodrës së Rozafës.⁴⁵ Kjo rrugë rrethore, e shtrirë poshtë kalasë, kalonte gjithashtu pranë dy portave hyrëse të qytetit.

Një arterie e dytë ishte *Via del Drinase*, e cila shtrihej përgjatë bregut të djathtë të Drinasës, në jug të kalasë. Kjo rrugë mbijetoi deri në mesin e shekullit XIX, kur u shkatërrua si pasojë e erozionit të shkaktuar nga lumi Drin në dimrin e vitit 1858/59.

⁴¹ Konstantin Jireček, “Skutari und sein Gebiet im Mittelalter”, në: L. von Thallóczy (Ed.) *Illyrisch-Albanische Forschungen* 1, (94-124). München/ Leipzig: Duncker & Humblot 1916, 110.

⁴² Injac Zamputi, *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore dhe të mesme në shekullin XVII*, V. 1 1610-1634. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës 1938, 260. (Cituar si: I. Zamputi, *Relacione*).

⁴³ E. Shpuza, “Transformation”, 118.

⁴⁴ Po aty.

⁴⁵ Po aty.

Duke pasur parasysh lëvizjet e shpeshta të shtratit të Kirit në lindje të qytetit, veçanërisht në zonën e njohur si *Isole de la Clia* (Ishulli i Kirit), është e mundshme që dy arteriet dytësore, si rrugët Oliari-Tepe dhe Zdrale-Perash-Tepe, të mos kenë qenë ende të formuara gjatë Mesjetës.⁴⁶

Së fundi, duhet theksuar se në Mesjetë ekzistonin dy kanale kryesore në fushën e sipërme të *Sopra Scutari*, të njohura me emrat *Fossado de Oliari* dhe *Fossado de Buceme*.

Këto kanale kalonin pranë vendbanimeve me të njëjtin emër dhe derdheshin në lumin Bunë, në veri të tregut. Ato ruajtën të njëjtën shtrirje funksionale dhe u përdorën për vënien në punë të mullinjve deri në vitin 1929.⁴⁷

Lagjet dhe struktura urbane

Në Mesjetë, Shkodra përbëhej nga katër pjesë kryesore urbane, të cilat kishin lagjet e tyre. Këto ishin:

1. Kalaja - një qendër e mbrojtur mbi kodër, me lagje të brendshme dhe funksione të përqendruara, e cila ishte zona më e veçuar nga pjesa tjetër e qytetit.⁴⁸ Në kohën e Evlija Çelebiut, kalaja sipas përshkrimit të tij kishte pak shtëpi.⁴⁹ Këto lagje përmenden edhe më vonë si të banuara, në një dokument të Engjëll Radojës të fundshekullit XIX.⁵⁰
2. Varoshi (*borgo*) - zona e lagjeve jashtë mureve, që shtriheshin në shpatet e kodrës dhe drejt lindjes, deri në zonën e Ajasmës. E cila është e banuar gjatë të gjitha kohërave, deri në ditët e sotme
3. Lagjet përtej lumenjve - të lidhura me pjesën qendrore nëpërmjet urave, ato ishin *Gardena* dhe *Casene*.

⁴⁶ Bushati (1998), *Shkodra dhe Motet*. Vëll. 2, 385.

⁴⁷ Po aty.

⁴⁸ E. Shpuza, "Transformation", 118.

⁴⁹ Evlia Çelebi, *Shqipëria*, 133.

⁵⁰ Raffaele Buonanno (1880). *Della Imagine di Maria SS.^a del Buon Consiglio che si Venera in Genazzano*. Memorie Storiche per Raffaele Buonanno. Prete del Oratorio Napoletano. Seconda edizione immegliata. Napoli: Tipografia dell' Immacolata 1880, 211-219.

4. Lagjja e *Shën Jakut*⁵¹, emri i së cilës ka të ngjarë që ka lidhje me ndonjë kishë dedikuar këtij shenjt. Kjo lagje ishte diku poshtë mureve të kështjellës, në afërsi të rrugës publike.⁵²

Brenda varoshit besohet se ka ekzistuar edhe lagjja e raguzanëve, e përqendruar rreth Kishës së Shën Vlashit, e cila mbijetoi deri në shek. XX (me ndryshime funksionale nga kishë, në hamam, e më vonë në depo naftë). Struktura urbane mesjetare kishte karakter kompakt dhe të fragmentarizuar, e krahasueshme me modelet e *Altstadt* (qytetit të vjetër)⁵³ të ngjashëm me lagjet mesjetare të ruajtura brenda kështjellave të qyteteve fqinje si Ulqini (Dulcigno, Ulcinj) dhe Tivari (Antivari, Bar), etj.⁵⁴ Tregu ndodhej në sektorin jugor të qytetit dhe nuk kishte përmasat e pazarit të mëvonshëm osman.

Zhvillimi urban i Shkodrës gjatë periudhës osmane Shkodra në momentin e pushtimit osman (1479)

Pas një rrethimi të gjatë dhe të ashpër (1478-1479), Shkodra u pushtua nga Perandoria Osmane në janar të vitit 1479⁵⁵, duke hyrë në një fazë të re të zhvillimit urban. Ndryshe nga qytetet e tjera mesjetare të rajonit si Baleci, Drishti, Sarda apo Sapa, të cilat u shkatërruan dhe u kthyen në lokalitete fshatare të parëndësishme, Shkodra edhe pse menjëherë pas pushtimit qe transformuar në një vend ku kishin mbetur vetëm 80 shtëpi akoma të banuara⁵⁶, arriti të mbijetonte dhe të shndërrohej në një qendër administrative rajonale osmane (*sanjak*)

⁵¹ *Regjistri i Kadastrës (1416-1417)*, f. 23 (fl. 3b).

⁵² Po aty.

⁵³ E. Shpuza, "Transformation", 118.

⁵⁴ E. Shpuza, "Transformation", 117 Shih edhe: Bošković et al., 1981; Pavle Mijović/ Mirko Kovačević, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori. Beograd: Arheološki Institut. Posebna Izdanja 1975, 13.

⁵⁵ Ferit Duka, "Coast and Hinterland in the Albanian Lands (16th - 18th Centuries)", Gherardo Ortalli/ Iliver Jensch Schmitt, *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo/ Der wstliche Balkan, der Adriaum un Venedig (13.-18. Jahrhundert)*, Venezia/ Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 2009, 265. (Më tej cituar si: F. Duka, "Coast", f.).

⁵⁶ Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*. Tirana: Akademia e shkencave e RP. të Shqipërisë, Instituti i Historisë. 1974, 135-136 (Më tej cituar si: Defteri 1485). shih edhe: F. Duka, "Coast", 265.

që mori emrin e vetë qytetit “Sanxhaku i Shkodrës”⁵⁷. Kjo mbijetesë i atribuohet pozicionit strategjik të kalasë, kontrollit mbi rrugët tokësore dhe lumore, si dhe rrjetit të zhvilluar të kanaleve, të cilat mundësonin tregti, ujitje dhe funksionimin e mullinjve e punishteve artizanale.

Burime të asaj kohe, si Domenico Malipiero, raportojnë për një aktivitet intensiv rindërtimi menjëherë pas pushtimit. Sipas tij u sollën rreth 14.000 punëtorë dhe 7000 banorë të rinj, dhe u sollën 3000 karro, u ndërtuan furra gëlqereje dhe filloi kolonizimi i qytetit.⁵⁸ Sulltani kishte urdhëruar rrethimin e të gjithë kodrës me mur dhe shndërrimin e saj në një fortesë madhështore, që do të shërbente si port strategjik i Epirit. Këtu bëhet fjalë për të dhëna në lidhje me rindërtim të qytetit nga ana e osmanëve dhe këto të dhëna mbështeten edhe nga një dokument i datës 21 maj 1497 të shkruar nga një përfaqësues i Milanos në Venedik, në të cilin thuhet që, sulltani për ta bërë tërësisht të pamposhtur Shkodrën, paska vendosur ta bëjë atë fortesë dhe ka nisur t’i vërë mur malit që nga rrëzat dhe do ta rrethojë të gjithë me mure shumë të forta dhe të banohet i gjithë mali, kështu do të bëhet një qytet shumë më i madh dhe i mrekullueshëm dhe do të jetë një fortesë dhe një liman i të gjithë Epirit, shumë më i rëndësishëm për punët e andejshme e këtejshme.⁵⁹

Megjithatë, këto pretendime nuk janë vërtetuar plotësisht nga të dhënat arkeologjike bashkëkohore. Duhet të theksohet se qyteti gjatë kësaj periudhe nuk ishte shumë i banuar, gjithashtu në Deferin e vitit 1485, ku përmenden edhe 80 shtëpitë e banuara nuk përmendet ndonjë lagje.⁶⁰ Sipas dëshmisë së Evliya Çelebiut, pas vendosjes së pushtetit osman në Shkodër, vetë sulltani Mehmed II emëroi si sundimtar osman të qytetit Jusuf Beun, i cili konsiderohet edhe paraardhësi i familjes

⁵⁷ F. Duka, “Coast”, 261.

⁵⁸ *Dokumenta. Vëll. IV (1979-1506). Pj. I (1479-1499)*, dok. nr. 20, f. 37, ref. 1.

⁵⁹ “*La cita di Scutari ... e fortissima de sito, perche e edificata in cima de uno monte asperissimo, dovi non e addito, se non per una via asaj angusta. Hora prae chel Turco per farla momnino inexpugnabile habia deliberato fare della dicta terra una rocha et ha principato murare el monte che sera una grossissima et mirabile cita et sera una rocha et uno porto del tutto lo Epyro molto piu importante alle cose de la et de qua, che non fu el muro che fece Cesaro a Durazzo.*” V. Macusev, *Monumenta II*, dok. Nr. 15. f. 183-184; *Dokumenta. Vëll. IV (1979-1506). Pj. I (1479-1499)*, dok. nr. 20, f. 37.

⁶⁰ Deferi 1485, 135-136.

së Begollëve.⁶¹ Kjo familje vazhdoi të ushtronte autoritetin e saj mbi Shkodër deri edhe në shekullin XVII.

Gjatë vizitës së tij në qytet, rreth vitit 1660, Evliya Çelebi përmend si sundimtar të Shkodrës Jusuf Beg Begollin, çka dëshmon vazhdimësinë e pushtetit lokal të kësaj familjeje brenda administratës osmane dhe konsolidimin e saj si një elitë sunduese urbane me rrënjë që datojnë që nga fazat e para të sundimit osman në qytet.⁶²

Pesëmbëdhjetë vjet më vonë, pas pushtimit osman numri i shtëpive në Shkodër kishte arritur në 146, qyteti ishte shndërruar në një kasaba (qytet të vogël), që ndahej në pesë mëhalla, tri të banuara të banuara nga popullsi myslimane, emrat e të cilave ishin: *Xhami*, *Hasan* dhe *Hoshkadem*, dhe dy mëhalla të banuara nga një komunitet i krishterë (Gebran), të cilat quheshin. *Stamat* dhe *Berditsa*. Gjatë shekullit XVI Shkodra erdhi duke u zmadhuar gjithnjë e më tepër dhe në gjysmën e dytë e këtij shekulli, popullsia urbane erdhi duke u rritur saqë në vitin 1582, në të ashtuquajturin Defteri i Hollësishëm të Sanxhakut të Shkodrës (*Defter-i mufassal-i liva-i Iskenderiye*, Nr. 59, 6-8), në qytetin e Shkodrës janë të shënuara rreth 282 shtëpi, të ndara nëpër 8 lagje, si më poshtë:

Cami-i Şerif (Xhamia e shenjtë)	61 shtëpi
Velijan Beu	35 shtëpi
Tophane ose Hasan Marshin	46 shtëpi
Sulejman Ahmed ose Haxhi Resul	60 shtëpi
Ali Bej	62 shtëpi
Pukla (Pumlla?)	18 shtëpi
Stamad	bosh
Berditsa ose Vlleh	bosh ⁶³

Ekzistenca e tregut dokumentohet për herë të parë aty nga mesi i shekullit XVI dhe pas këtij shekulli si rezultat i zhvillimit ekonomik dhe rolit të saj politik Shkodra u zmadhua gjithnjë e më tepër.⁶⁴

⁶¹ Evlia Çelebi, *Shqipëria 350 vjet më parë*. Përktheu Sali Vuçiterni. Botim i dytë. Tiranë: Horizont 2000, 131-132.

⁶² Po aty, 132.

⁶³ ATKGMA, *Defter-i mufassal-i liva-i Iskenderiye*, Nr. 59, 6-8. Cituar sipas: F. Duka, "Coast", 266. Shih edhe: Selami Pulaha, "Qytetet shqiptare nën regjimin feudal-ush-tarak osman gjatë shek. XV-XVI", në: *Monumentet I* (1980), 41.

⁶⁴ F. Duka, "Coast", 266.

Struktura urbane në periudhën e hershme osmane

Në shekullin XVI, qendra urbane e Shkodrës fillon të zhvendoset nga kështjella drejt fushës veriore. Duke u mbështetur në analizën e Ermal Shpuzës, në periudhën osmane të hershme konfiguracioni urban i Shkodrës u riorientua ndjeshëm.⁶⁵ Struktura e qytetit u përqendrua kryesisht në dy komponentë themelorë: lagjet e banimit dhe hapësirat e pazarit. Lagjet e banimit shtrihen mbi kodrat lindore dhe veriore, duke ndjekur relievin dhe ofruar kushte mbrojtjeje. Në këtë fazë, kalaja kishte humbur funksionet e saj civile dhe administrative, duke u reduktuar në një strukturë me funksion ekskluzivisht ushtarak, ndërsa jeta urbane dhe aktivitetet ekonomike u zhvendosën dhe u zhvilluan jashtë mureve të saj. Pazari, në ndryshim, zhvillohet si një “ekzopazar”, jashtë mureve, në një brez të ngushtë toke mes lumit dhe kodrës, duke ruajtur lidhjen me qendrën mesjetare.

Procesi i zgjerimit urban përfshiu të gjitha anët e kodrës së Tepes dhe çoi në formimin e një zone të re ndërtimi në fushën e sipërme, e njohur më herët si kontadoja venedikase *Sopra Scutari*. Në këtë hapësirë u konsoliduan dy lagje periferike të reja, të cilat, për shkak të pranisë së kënetave në veri të pazarit, mbetën të shkëputura nga njëra-tjetra dhe me lidhje të kufizuara me bërthamën mesjetare të qytetit. Këto lagje përkojnë me Xhabijën dhe Tophanën e sotme; kjo e fundit u konsolidua si lagje urbane pas ndërtimit të një xhamie në vitin 1617.⁶⁶

Zhvillimi i kësaj pjese të re të Shkodrës ndodhi i shkëputur nga bërthama e saj mesjetare, duke prodhuar një strukturë urbane tipike osmane përgjatë boshteve kryesore ndërqytetëse dhe duke formuar një qendër të re funksionale, të distancuar nga pazari historik.⁶⁷ Në periudhën osmane të hershme, Shkodra pësoi ndryshime të dukshme në organizimin e saj urban. Së pari, qendra e jetës qytetare u zhvendos drejt veriut, duke përfshirë rrugët që qarkonin Pazarin. Rruga buzë lumit, e cila lidhte sektorët kryesorë të qytetit, u shndërrua në një nga arteriet më të rëndësishme të qarkullimit dhe të tregtisë. Në këtë zonë u

⁶⁵ E. Shpuza, “Transformation”, 120-121.

⁶⁶ H. Bushati, (1998), *Shkodra dhe Motet*, Vëll II, 98. Shih edhe: E. Shpuza, “Transformation”, 120.

⁶⁷ E. Shpuza, “Transformation”, 116.

përqendruan edhe institucionet kryesore të kohës, si gjykata, policia dhe hanet, veçanërisht pranë hyrjes lindore të Pazarit, në rrugën e njohur si Qafa.⁶⁸

Së dyti, ndryshe nga periudha venedikase, kur lagjet e banimit shtriheshin pranë bazës së kodrës dhe ruanin lidhje të drejtpërdrejta funksionale me qendrën tregtare, gjatë sundimit osman të hershëm këto lagje mbetën të ndara nga pazari. Ndërkohë që qyteti vijoi të zgjerohej rreth kodrave, rrjeti rrugor ruajti në thelb tiparet e tij mesjetare, me trasa të ngushta dhe të parregullta, pa u përshtatur me modelet planimetrike të urbanistikës osmane. Kjo situatë kontribuoi në humbjen graduale të koherencës së brendshme urbane, duke e bërë qytetin më të fragmentuar dhe më pak të kuptueshëm në strukturën e tij hapësinore.⁶⁹

Në gjysmën e dytë të shekullit XVII, procesi i rritjes urbane ishte thelluar më tej. Në vitin 1662, Evliya Çelebi e përshkruan Shkodrën si një qytet me pesëmbëdhjetë lagje, të shtrira rreth kalasë dhe pazarit, me rreth 1.800 shtëpi dhe njëmbëdhjetë xhami. Ndërsa lagjet e varoshit në zonat e ulëta u rindërtuan dhe u ripopulluan gjatë periudhës osmane, ato të vendosura më lart në kodër u braktisën, pasi ishin shkatërruar gjatë rrethimit të parë të vitit 1474 dhe nuk u rikthyen më në funksion urban.⁷⁰ Si institucione të tjera përmenden 7 medrese, një hamam i madh, Pazari i madh “kapalıçarşı” me 500 dyqane, dhe një treg peshku në buzë të liqenit. Si mëhalla Evliya Çelebiut përmend:

- *Mëhalla e Bajazit* (Bayazid Han mahallesi)
- *Mëhalla e Ali Beut* (AliBey mahallesi)
- *Mëhalla e Hysen Beut* (Hüseyn Bey mahallesi)
- *Mëhalla e Skelës* (İskelebaşı mahallesi (te skela))
- *Mëhalla e Myftisë* (Müftü mahallesi)
- *Mëhalla e Kara Hasanit* (Kara Hasan mahallesi)
- *Mëhalla Adlie* (Adliye mahallesi (te fundi i çarshisë))

Evliya Çelebiu përmend si numër 15 lagje, por ai jep me emra vetme ato të renditura që ishin më kryesoret.

⁶⁸ Po aty, 121.

⁶⁹ Po aty.

⁷⁰ Vili Kamsi, “Shtrirja e qytetit të Shkodrës në kohën e lashtë dhe të mesme.” Monumentet 11/1976, 117-125. (Cituar si:”. Kamsi, “Shtrirja”). E. Shpuza, “Transformation”, 120.

Lagjet e reja dhe ndarja hapësinore

Në gjysmën e parë të shekullit XVIII, lagjet e ngritura në fushën e sipërme u zgjeruan në mënyrë të ndjeshme, aq sa kënetat e shtrira në veri të pazarit krijuan një pengesë fizike të qëndrueshme, duke e fragmentarizuar qytetin në dy njësi urbane të dallueshme.⁷¹ Paralelisht me këtë proces, u formuan edhe lagje të reja në hapësira që më herët kishin qenë vendbanime fshatare. Kështu, në lagjen Rus (dikur Uljari) u ndërtua një xhami në vitin 1711; në lagjen Ndocej xhamia u ngrit në vitin 1723; ndërsa në lagjen Perash u ndërtua një xhami në vitin 1745.⁷² Po në këtë periudhë përmendet edhe formimi i lagjes Dudas.⁷³

Kjo ndarje hapësinore nuk kishte vetëm një karakter gjeografik, por pasqyronte edhe tensionet shoqërore dhe politike të kohës. Lagjet e vjetra mbetën nën kontrollin e fisit Bushatlli, i cili përfaqësonte autoritetin dominues të qytetit, ndërsa lagjet e reja u karakterizuan nga prania dhe ndikimi në rritje i fiseve rivale, si Çausholli dhe Maxharri.⁷⁴ Në këtë mënyrë, konfiguracioni urban i Shkodrës reflektonte drejtpërdrejt balancat e pushtetit dhe rivalitetet lokale.

Lagjet e reja dalloheshin gjithashtu nga një përbërje më e përzier demografike. Që nga rreth vitit 1700, në disa prej tyre, veçanërisht në Tophanë, fillon të shfaqet edhe elementi katolik.⁷⁵ Megjithëse prania e këtij komuniteti u konsolidua gradualisht, leja për ndërtimin e një kishe dhe të një seminari për komunitetin katolik u dha vetëm në vitin 1851, çka dëshmon kufizimet institucionale dhe dinamiken e marrëdhënieve fetare gjatë asaj periudhe në qytet.⁷⁶

Rreth vitit 1746, struktura urbane e Shkodrës tregonte qartë vijimësinë e transformimeve të nisura që në periudhën e hershme osmane. Megjithëse lagjet e banimit mbeteshin të fragmentuara dhe të

⁷¹ E. Shpuza, "Transformation", 121.

⁷² H. Bushati (1998), *Shkodra dhe Motet I*, 101. Shih edhe: E. Shpuza, "Transformation", 121.

⁷³ Shpresa Prifti, "Një banesë karakteristike e datuar në qytetin e Shkodrës", në: *Monumente historike në vendin tonë*. Tiranë: „8 Nëntori“ 1978, 55 (Cituar si: Prifti 1978).

⁷⁴ Ippen, 1907: 25 E. Shpuza, "Transformation", 121.

⁷⁵ H. Bushati (1998), *Shkodra dhe Motet I*, 101.

⁷⁶ Po aty.

ndara, arteriet kryesore rrugore dhe pazari ruanin një lidhje funksionale të ngushtë, duke garantuar vazhdimësinë e jetës ekonomike dhe rolin qendror të tregut. Të dhënat sugjerojnë se niveli i integritit urban mbetej në thelb i krahasueshëm me atë të shekullit XVII, duke dëshmuar një stabilitet strukturor të organizimit të qytetit⁷⁷, pavarësisht zgjerimeve dhe ndarjeve të reja hapësinore.

Transformimi urban gjatë shek. XIX: devijimi i Drinit dhe reformat e Tanzimatit

Rëndësia e rrjetit rrugor dhe strukturës ekonomike

Në periudhën osmane të vonë, rrjeti rrugor i Shkodrës shërbente si bosht lidhës mes qytetit të vjetër dhe lagjeve të reja në zhvillim.⁷⁸ Bërthama e qytetit ishte shtyrë më tej drejt veriut, duke përfshirë edhe rrugën e Dukagjinit (Via Publica) të trashëguar nga periudha venedikase, e cila vazhdonte të mbante peshë si arterie qendrore e jetës tregtare dhe komunikimit, sidomos për lidhjen e pazarit me portin lumor dhe zonat e thella malore.

Pas këtij boshti kryesor, tre arterie të tjera u shtrinë si damarë funksionale të organizmit urban, duke i dhënë formë dhe ritëm qytetit që tashmë po hynte në epokën e Bushatllinjve. Këto ishin rrugët Ndocej-Kiras, Karahasej-Serdarej-Hastikej dhe Teuta-Hadrej.⁷⁹

Rruga Ndocej-Kiras alternohej në të dy anët e të ashtuquajturit Kanali i Kirasit apo i Uljarit, i formuar mbi mbetjet e shtratit të vjetër të lumit Kir, dhe drejtohej kah Malësia e Madhe, duke krijuar lidhje edhe me hapësirat e Malit të Zi. Arteria e dytë, Karahasej-Serdarej-Hastikej, siguronte lidhjen midis lagjes Rus, Qafës dhe zonës së Drinasës, si dhe me rrugën që kalonte përgjatë saj. Ndërsa rruga Teuta-Hadrej niste nga Pazari dhe gjarpëronte, herë pranë e herë në distancë, paralelisht me

⁷⁷ E. Shpuza, "Transformation", 121.

⁷⁸ Kurt Hassert. Reise durch Montenegro Nebst Bemerkungen über Land und Leute. Von Dr Kurt Hassert. Mit 30 Abbildungen nach den Aufnahmen des Verfassers und einer Karte. Wien. Pest. Leipzig: A Hartleben 1893, 219-20. (Cituar si: K. Hassert, *Reise*).

⁷⁹ E. Shpuza, "Transformation", 122.

rrugën e Dukagjinit, për t'u bashkuar me të në Rus.⁸⁰ Edhe këto arterie të reja u ndërtuan kryesisht mbi trasa rrugore më të hershme mesjetare, të cilat kishin ekzistuar qysh në Mesjetë.

Ky sistem arteriesh, që përbënte shtyllën kurrizore hapësinore të qytetit të ri, dallohet qartë nga modelet rrugore të qyteteve të tjera turko-ballkanike, si edhe nga qendrat e vilajeteve fqinje, si Shkupi, Manastiri dhe Janina, ku rrjeti rrugor zakonisht shpërndahej rreth pazarit duke formuar blloqe trekëndëshe⁸¹ Në rastin e Shkodrës, pozicionimi i arterieve kryesore u kushtëzua nga brezi i ngushtë i tokës ndërmjet kanaleve *Fossado de Oliari* dhe *Fossado de Buceme*, si edhe nga ndryshimet e shpeshta të shtratit të lumit Kir. Nga funksioni i tyre fillestar si lidhje midis qytetit mesjetar dhe territorit përreth, këto arterie fituan gjatë periudhës osmane një rol më të gjerë, duke shërbyer si bosht lidhës ndërmjet lagjeve të reja dhe pazarit. Kurt Hassert përmend në vitin 1891 rrugën kryesore lidhëse ndërmjet pjesës së vjetër të qytetit (Kalaja me pazarin) dhe pjesës së re.⁸²

Rrjeti rrugor në fushën e sipërme u formësua përmes shtimit gradual të rrugëve të reja mbi arteriet mesjetare ekzistuese, ndonëse në këtë fazë ai mbetej ende relativisht i rrallë. Këto rrugë ndiqnin modele tipike të sokakëve dredha-dredha dhe rrugicave pa dalje (qorrsokak), karakteristike për qytetet osmane të Ballkanit, të cilat pasqyronin normat shoqërore të kulturës islame, të përqendruara në privatësinë e banesës dhe në izolimin funksional të lagjeve.⁸³ Megjithatë, rrugët e Shkodrës ishin përgjithësisht më të gjera se ato të qyteteve tradicionale islame. Ato kufizoheshin nga mure të larta guri, zakonisht pa dritare, të ndërprera vetëm nga porta hyrëse, përmasat dhe zbukurimet e së cilës shprehnin statusin shoqëror të familjes.⁸⁴ Përveç këtyre arterieve kryesore, ekzistonte edhe një rrjet i dendur rrugicash dytësore, të cilat siguronin lidhjen ndërmjet tyre. K. Hassert e përshkruan kështu këto elemente të sipërpërmendura:

⁸⁰ Po aty.

⁸¹ Po aty, 123.

⁸² K. Hassert, *Reise*, 221.

⁸³ E. Shpuza, "Transformation", 123.

⁸⁴ Po aty.

“Porta të mëdha me hark mbyllin brendësinë e oborrit dhe e bëjnë të pamundur depërtimin pas fshehtësive të tij; madje njeriu humbet lehtësisht orientimin, sepse rrjeti pa plan i rrugëve që kryqëzohen krijon një pamje të çrregullt, dhe megjithatë, edhe brenda tij, i krishteri nuk duhet të ndihet i sigurt nga sulmi i beftë i një myslimani fanatik”.⁸⁵

Duhet theksuar gjithashtu se lumi Kir kishte ndryshuar shtratin në pjesën e sipërme të fushës ku u zgjerua qyteti i ri; shtrati i tij i vjetër u shndërrua gradualisht, gjatë shekujve, në kanale të përdorura për funksionimin e mullinjve. Gjatë sundimit të familjes Bushatlli (1751-1831), Shkodra u konsolidua si një qendër e rëndësishme ekonomike dhe administrative, në kuadër të një pashallëku de facto autonom. Dalja në Adriatik përmes portit lumor e shndërroi qytetin në një nyje kyçe të sistemit tregtar që lidhte Anadollin me Venedikun, si dhe në një qendër të rëndësishme të tregtisë së paligjshme drejt Mesdheut lindor.⁸⁶

Shkodra gjatë periudhës së vonë osmane

Me hyrjen në fazën e fundit të periudhës osmane, në shekullin XIX, qyteti u përball me ndryshime të reja natyrore dhe strukturore. Në gjysmën e parë të shekullit XIX, qyteti i Shkodrës arriti në 40,000 banorë dhe përbëhej nga 25 lagje (mëhalla), të ndara në tri distrikte: *Tophanë*, *Terzihan* dhe *Tabakë*.⁸⁷

Në mesin e këtij shekulli, konkretisht në vitin 1846, ndodhi një përmbytje e jashtëzakonshme, gjatë së cilës lumi Drin ndryshoi shtratin, duke mos u derdhur më tërësisht drejt Lezhës, por duke marrë drejtimin verior: ai mbushi përroin e Drinasës (Drinassa, Drimac), vijoi përgjatë argjinaturës së qytetit të vjetër dhe u derdh në lumin Bunë.⁸⁸ Deri në vitin 1858, ky degëzim verior u bë rrjedha kryesore,

⁸⁵ K. Hassert, *Reise*, 220.

⁸⁶ E. Shpuza, “Transformation”, 116 shih edhe: Isa Blumi, “Adding new scales of history to the Eastern Mediterranean: Illicit trade and the Albanian”. në B. Kolluoglu and M. Toksoz (Eds.) *Cities of the Mediterranean: from the Ottomans to the present day* London: I.B.Tauris, 2010, 118-119.

⁸⁷ Siegfried Gruber, “The quarters of Shkodra in 1918: Differences and similarities”, në Karl Kaser (Ed.), *Household and Family in the Balkans. Two Decades of Historical Family Research at University of Graz*. Wien: LIT 2012, 350.

⁸⁸ E. Shpuza, “Transformation”, 116.

duke shkaktuar gërryerjen e pjesëve të mëdha të lagjeve mesjetare të Tabakëve dhe Ajasmës, përmbytyje të shpeshta të Pazarit dhe formimin e grykëderdhjeve ranore në deltën e Bunës, të cilat pengonin hyrjen e anijeve të mëdha nga deti në portin lumor.⁸⁹ Kurt Hassert i cili e pati vizituar Shkodrën në tetorin e vitit 1891, përmend përmbytyje të përvitshme të Pazarit, pas ndryshimit të rrjedhës së Drinit.⁹⁰

Përsa u përket ndërtesave të banimit, formimi i qytetit të ri përkoi me konsolidimin tipologjik të shtëpisë tradicionale shkodrane me çardak, e cila u kristalizua si një nënvariant lokal i shtëpisë osmane me *sofa*.⁹¹ Kjo tipologji arkitektonike filloi të përhapej që nga gjysma e parë e shekullit XVIII dhe vijoi të ndërtohej deri në çerekun e tretë të shekullit XIX.⁹² Më pas, ajo nuk iu përgjigj më kushteve të reja ekonomike dhe shoqërore, çka solli braktisjen graduale të saj në favor të modeleve të reja të shtëpive.⁹³ Si shembull mund të përmendim dëshminë e K. Hassert, i cili në hyrjen e pjesës së re të Shkodrës përgjatë rrugës të gjerë kryesore vëren shtëpi të stilit perëndimor.⁹⁴

Në lagjet e vjetra të qytetit, ndërtimet u përshtatën me parcelimin e ngushtë mesjetar dhe me rrjetin ekzistues rrugor, duke u vendosur mbi parcela të vogla, me oborre të kufizuara dhe me mure të përbashkëta ndërmjet banesave. Për rrugët dhe rrugicat dredha-dredha të rrethuara me muret e avullive, sidomos në lagjet myslimane, flet edhe K. Hassert të cilat atij i duket të ngjashme me ato të qyteteve të tjera osmane.⁹⁵

Kjo mënyrë e organizimit hapësinor i pajisi këto lagje me tipare të qarta të një strukture urbane të osmanizuar.⁹⁶ Në lagjet e reja, përkundrazi, banesat u vendosën mbi parcela më të gjera dhe u rrethuan nga kopshte të mëdha; në ndërthurje me xhamitë, medresetë, hamamet, dyqanet dhe varrezat, ato formësuan një ind urban tipik të qytetit osman.⁹⁷

⁸⁹ Po aty.

⁹⁰ K. Hassert, *Reise*, 217.

⁹¹ E. Shpuza, "Transformation", 123.

⁹² Prifti 1978, 49.

⁹³ E. Riza (1957), "Banesa" 1975, 92.

⁹⁴ K. Hassert, *Reise*, 220.

⁹⁵ Po aty.

⁹⁶ E. Shpuza, "Transformation", 123.

⁹⁷ Po aty.

Në mesin e shekullit XIX, Shkodra vijoi të zgjerohej drejt fushës së sipërme, edhe pse kishte lënë pas periudhën e saj të lulëzimit ekonomik. Ky proces zhvillimi u kushtëzua nga disa faktorë të ndërlikur: shuarja e pashallëkut autonom, zhvendosja e akseve kryesore tregtare ballkanike e mesdhetare, si dhe goditjet demografike të shkaktuara nga epidemitë e murtajës.⁹⁸ Zgjerimi i qytetit të ri mori një shtysë të veçantë pas devijimit të Drinit në vitin 1858, ngjarje që solli zhvendosjen e një pjese të popullsisë myslimane, ndërkohë që në të njëjtën periudhë u forcua edhe prania katolike në zonat lindore të qytetit. Tipologjia e banesës tradicionale vijoi të mbetej e përbashkët për të dy komunitetet fetare; megjithatë, në lagjet me shumicë katolike parcelimi urban dhe blloqet ndërtimore ishin zakonisht më të vogla, duke krijuar kontraste të dukshme në shkallën e ndërtimit. Këto dallime lidhen më tepër me kapacitetet ekonomike të komuniteteve përkatëse sesa me norma të veçanta shoqërore apo kulturore.

Megjithëse pas vitit 1858 lagjet e vjetra pësuan një proces të dukshëm erozioni, struktura hapësinore e qytetit mbeti në thelb e qëndrueshme, madje duke shfaqur një rritje të moderuar të lexueshmërisë urbane. Shëtitorja e Pazarit vazhdoi të ruante funksionin e saj si arteria kryesore e lëvizjes dhe e shkëmbimeve ekonomike. Në gjysmën e dytë të shekullit XIX, qyteti i ri u konsolidua përfundimisht në fushën e sipërme, duke formuar një qendër të re ndërmjet Parrucës dhe Gjuhadolit, ndërkohë që Rusi humbi gradualisht rolin e tij të mëparshëm si nyje rrugore e periudhës venedikase.⁹⁹

Pesha e reformave të Tanzimatit dhe krijimi i qendrës moderne

Reformat e Tanzimatit (1839-1876), të orientuara drejt modernizimit të administratës shtetërore dhe riorganizimit të hapësirave urbane në Perandorinë Osmane, u reflektuan në mënyrë të dukshme edhe në zhvillimet urbane të Shkodrës:

- Krijimi i një qendre të re qytetare me planimetri më të rregullt, rruge më të gjera dhe ndarje të funksioneve sipas modeleve osmane të reformuara.

⁹⁸ Po aty.

⁹⁹ Po ay, 124.

- Ndërtimi i institucioneve publike dhe administrative si selia e valiut, gjykata, kazemat e ngjashme me ndërtesat e Evropës qendrore, dogana, posta, shkolla publike, si dhe konsullatat evropiane. Kurt Hassert përmend për vitin 1891, hotele të pajisura me kuzhinierë dhe shumë kafene dhe mihane (pijetore) në pjesën e vjetër të qytetit dhe hotele të tjera në pjesën e re.¹⁰⁰
- Shfaqja e elementëve arkitektonikë të rinj - ndërtesa me kate, ndarje të reja funksionale, përdorimi i teknikave ndërtimore të përparuara që vinin nga bota perëndimore, kudha e sahatit, etj.¹⁰¹
- Formimi i një elite të re urbane, me lidhje më të forta me tregtinë dhe administratën perandorake, e cila kontribuoi në ndryshimin e morfologjisë sociale të qytetit.

Gjatë kësaj periudhe Shkodra fitoi një zhvillim ekonomik dhe kulturor, saqë qyteti filloi të quhej “Parisi i të gjithë Shqiptarëve, apo “Bagdati i Shqipërisë” siç e përmend në veprën e tij gjeografi gjerman Kurt Hassert, para se të hynte në Shkodër.¹⁰² Kthesa vendimtare që reformat e Tanzimat sollën në Shkodër sollën hapjen e bulevardit të madh (Udha e Madhe), e cila e lidhi qendrën e re me Pazarin; ndërtimin e Rugës Skënderbeu, që bashkoi Perashin me Pazarin, dhe ngritja e një kompleksi të ri administrativ e ushtarak.¹⁰³ Hapja e Rugës së Madhe u shoqërua me ndërtimin e dyqaneve në segmentin verior, duke zhvendosur një pjesë të funksioneve tregtare nga ekzopazari në qendrën e re.¹⁰⁴

Këto zhvillime sollën një rritje të dukshme të integritit hapësinor, duke zhvendosur bërthamën e lëvizjes nga Pazari drejt Rugës së Madhe. Në këtë mënyrë, integrimi urban u përqendrua përgjatë bulevardit të ri, duke dobësuar rolin tradicional të arterieve si Rruga e Dukagjinit dhe Rruga Skënderbeu.¹⁰⁵

Në fund të periudhës osmane, qyteti i ri kishte marrë tiparet e një qendre urbane të konsoliduar. Ai kishte tërhequr gradualisht funksionet

¹⁰⁰ K. Hassert, *Reise*, 219, 220.

¹⁰¹ Po aty, 220.

¹⁰² Po aty, 212, 215.

¹⁰³ E. Shpuza, “Transformation”, 124.

¹⁰⁴ Po aty.

¹⁰⁵ Po aty.

administrative dhe ushtarake nga kalaja, si edhe kishte përthithur një pjesë të veprimtarive tregtare që më parë përqendroheshin në pazarin e vjetër. Megjithatë, deri në dhjetëvjeçarët e fundit të sundimit osman, pazari vijonte të mbetej nyja kryesore e aktivitetit ekonomik të qytetit, ndonëse numri i dyqaneve brenda zonës së re urbane ishte bërë tashmë i konsiderueshëm.¹⁰⁶ Kurt Hassert në vitin 1891, përmend numrin e 2000 dyqaneve të hapura brenda Pazarit,¹⁰⁷ dhe jep një përshkrim të pasur figurativ, shumë interesant të jetës së pazarit, të cilin po e sjellim të përkthyer më poshtë:

Çatitë e dala përpara, tendat e shtrira prej pëlhere ose hardhitë e rrushit që ngjiten me dendësi lart i bëjnë edhe më të errëta rrugicat e ngushta e të zymta; dhe për shkak të turmave që i mbushin këto rrugica, lëvizja jonë është një shtyrje e pandërprerë, një shtyrje, përplasje dhe shmangie. Shqiptarë me vështrim të zymtë, shkodranë të veshur në mënyre luksoze e të pasur, policë e ushtarë të armatosur deri në dhëmbë, turkesha të mbuluara dendur me ferexhe, gra shqiptare me funde të shkurtra me vija të kuqe dhe ndonjë bir i Afrikës kalojnë para nesh në një përzierje shumëngjyrëshe.

Dhe çfarë gjërash të pasura gjen njeriu nëpër dyqane! Këpucët të punuara hollë, prodhimet elegante prej lëkure, arkat shumëngjyrëshe dhe prodhime të hijshme teneqeje janë objektet më të shpeshta. Gdhendësit e drurit prodhojnë njëkohësisht karrige të lyera me ngjyra, tavolina dhe dollapë muri, ndërsa poçari shtron enët e tij me bark të fryrë, të cilat nuk mungojnë në asnjë shtëpi a ekonomi shqiptare. Atje kasapi var mishin e tij të prerë, i cili nuk duket fort i shijshëm, por disi i neveritshëm, kurse këtu furrtari shtron petët e holla të bukëve ose ndonjë ëmbëlsirë të preferuar e të dashur për shkodranët, kulaçë misri të trasha një gisht e të mbushura me fruta, apo ëmbëlsirat joshëse të një pastičeri, para të cilave ndalen shkodranet e bukura.

Menjëherë pas tyre tërheq vëmendjen stolia vezulluese e një argjendari, dhe kështu mund të ecësh e të soditësh me orë të tëra. Ashtu si në tregjet tona të qyteteve të mëdha renditja e shitësve bëhet sipas grupeve të caktuara, edhe këtu një rrugë është e zënë kryesisht nga

¹⁰⁶ K. Hassert, *Reise*, 218.

¹⁰⁷ Po aty.

bukëpjekësit, ata të drithërave dhe të orizit kanë rrugën tjetër; diku tjetër mbizotërojnë kasapët ose farkëtarët, ndërsa në një vend tjetër peshqit e Liqenit të Shkodrës dhe të Bunës të kënaqin syrin.

Menjëherë më pas vijnë tregtarët e pëlhurave dhe të qilimave, e më tej shitësit e sendeve të imta dekorative, mallrat e të cilëve duket se janë pothuajse krejtësisht prodhime të fabrikave të Evropës Qendrore. Ndërmjet tyre shitësit e frutave mbajnë të ekspozuara prodhimet e tyre, dhe nga tezgat përhapet aroma e këndshme e barërave fisnike shkodrane, të cilat, siç dihet, gëzojnë famë në të gjithë botën. Pa pushim vrapojnë duke thirrur shitës mishi dhe djem të shkathët, që në tangerët me prush të ndezur mbajnë filxhanët e vegjël dhe xhezvet prej bakri dhe çojnë nëpër dyqane kafënë e zezë.¹⁰⁸

Përsa i përket pazarit dhe transformimit të tij gjatë kapërcyellit të shekujve XIX-XX, e shohim me vend që të hapim një parantezë të shkurtër: mund të themi që, në kulmin e tij pazari i Shkodrës kishte mbi 3500 dyqane¹⁰⁹ dhe nuk ishte i rëndësishëm vetëm për tregtinë në Shqipëri, por edhe për Rumelinë. Në Pazar gjendeshin punishte për 31 profesione të ndryshme.¹¹⁰ Por gjatë gjysmës së dytë të shekullit XIX, pazari filloi ta humbiste rëndësinë e tij për shkak të disa faktorëve, ndër të cilët ndërtimi i Kanalit të Suezit më 1869, ndërtimi i hekurudhës Mitrovicë-Selanik, aneksimi i Ulqinit dhe Tivarit nga Mali i Zi më 1880, si dhe tërmeti shkatërrimtar i vitit 1905.¹¹¹ Si pasojë e rënies së këtij hipermarketi të rëndësishëm ballkanik, Shkodra, e cila kishte shërbyer si qendër e tregtisë në Shqipëri gjatë shekullit XIX, e humbi gradualisht rëndësinë e saj ekonomike. Më vonë, kur malazezët pushtuan Shkodrën në vitin 1913, pazari pësoi një goditje të madhe: u shkatërruan 250 dyqane.¹¹² Në shekullin XX, kur në Shqipëri u vendos regjimi komunist, pazari u shkatërrua dhe mbi truallin e tij u ndërtua një park i madh.¹¹³

Le të kthehemi tani sërish tek objekti kryesor i këtij studimi. Lagjet mesjetare u bënë gjithnjë e më periferike dhe të shkëputura nga

¹⁰⁸ Po aty, 218-219.

¹⁰⁹ A. Parruca, *Shkodra bastion*, 151.

¹¹⁰ H. Bushati, *Shkodra dhe Motet I*, 173.

¹¹¹ A. Parruca, *Shkodra bastion*, 151.

¹¹² H. Bushati, *Shkodra dhe Motet I*, 173.

¹¹³ A. Parruca, *Shkodra bastion*, 151.

dinamika e qytetit të ri.¹¹⁴ Sipas Shpuzës, Analiza hapësinore e Shkodrës moderne, duke përfshirë pazarin dhe lagjet e vjetra, tregon nivelin më të lartë të integritetit dhe kuptueshmërisë gjatë gjithë periudhës historike. Megjithatë, në prag të vitit 1913, Shkodra mbeti më pak e integruar se shumë qytete të tjera ballkanike, për shkak të mungesës së lidhjeve lindje-perëndim ndërmjet lagjeve.¹¹⁵ Po ashtu nga shteti osman nuk u bë punë për rregullimin e ujërave të Drinit dhe për thellimin e Bunës. Gjeografi Kurt Hassert në vitin 1891 shpreh mendimin që Drini do të duhej që të drejtohej edhe një herë në shtratin e tij të vjetër dhe Buna do ishte mirë që të gërmohej e të thellohej deri në Obot si rrjedhojë e këtyre punimeve Shkodra dhe fushat përreth do të shpëtonin nga përmbytjet dhe zonat e mëdha moçalore përreth do të ktheheshin në tokë bujqësore pjellore.¹¹⁶ Kurt Hassert nga Berlioni mbet i zhgënjyer kur e përjeton qytetin për herë të parë në fund të shekullit XIX, dhe si përfundim ai shpreh mendimin që Shkodra, me gjithë 30 mijë banorët e saj dhe si kryeqytet i Pashallëkut me të njëjtin emër i ngjet një qyteti të zakonshmen turk, që ka pak nga magjia plot me mistere që posedon zakonisht Orienti.¹¹⁷

Kishat dhe xhamitë nga Mesjeta në Periudhën Osmane

Sigurisht, pjesë përbërëse e infrastrukturës urbane janë edhe institucionet fetare dhe ndërtesat e kultit të lidhura ngushtë me to. Në rastin e Shkodrës që njihet si arqipeshkëvi qysh në shek. IV¹¹⁸, ky dimension merr një rëndësi të veçantë, pasi qyteti përjetoi një transformim të thellë dhe të dallueshëm, sepse nga një qendër e rëndësishme e krishterimit katolik, fillimisht si arqipeshkëvi në antikitetin e vonë dhe në Mesjetën e hershme u shndërrua gradualisht në një ipeshkvi, pra në një qendër

¹¹⁴ E. Shpuza, "Transformation", 124.

¹¹⁵ Po aty.

¹¹⁶ K. Hassert, *Reise*, 218.

¹¹⁷ Po aty, 221.

¹¹⁸ *Illyrici Sacri. Tomus Septimus, Ecclesia Diocletiana, Antibarensis, Dyrrhachiensis et Sirmiensis, cum eorum suffraganeis*. Auctore Daniele Farlato, Presbytero Societatis Jesu, et Jacobo Coletto olim ejusdem Societatis alumno. Venetiis, MDCCCXVII. Aput Sebastianum Coleti. Superiorem permissu ac privilegio. (Botim i dytë. Prishtinë: Arbi 2004.), f. 304-305.

më të vogël kishtare nga ç' kishte qenë më përpara, dhe pas pushtimit osman në një qendër të islamit, si pasojë e drejtpërdrejtë e këtij pushtimi dhe e ndryshimeve të thella politike, shoqërore dhe institucionale që pasuan. Pikërisht në Shkodër ky ndryshim radikal në peizazhin fetar dhe urban është veçanërisht i dukshëm. Përsa u përket kishave mund të themi që në Shkodër, në një perimetër prej një kilometri duke marrë si qendër katedralen e Shën Shtjefnit brenda kalasë, kemi arritur që të evidentojmë emrat e 27 kishave të ndryshme.¹¹⁹ Një pjesë e të cilave u kthyen në xhami pas pushtimit Osman.

Përsa u përket xhamive mund të themi që xhamia e parë e Shkodrës mendohet se ka qenë ajo e Kasem Ali Stulltanit, e cila konsiderohet edhe dëshmia më e hershme për islamizimin e qytetit.¹²⁰ Kjo xhami e vogël ishte e vendosur në brigjet e Drinasës, përballë Kishës së Zojës së Këshillit të Mirë. Sipas traditës, pikërisht në këtë vend u shpall për herë të parë besimi i ri. Xhamia mban emrin e një dervishi, i cili - sipas gojëdhënës - gjatë rrethimit të qytetit e frymëzoi ushtrinë me predikime të zjarrta dhe shndërroi një kapelë të krishterë në xhami. Tyrbja (mauzoleumi) i tij ndodhej pranë ndërtesës së kultit, e ndarë prej saj nga një rrugë.¹²¹ Tyrbja ndodhet edhe sot e kësaj dite po në atë vend, në krye të urës ekzistuese mbi lumin Drin. Gjatë periudhës osmane pastaj një pjesë e kishave u shndërrua në xhami, kurse të tjera u shkatërruan dhe rreth ekzistencës së tyre flasin më tepër dokumentet se rrënojat. Përveç xhamive përfutuara nga shndërrimi i tyre pati edhe shumë ndërtime xhamish të reja dhe si rrjedhojë gjatë kësaj periudhe të fundit të vonë osmane e deri në vitin 1967, Shkodra numëronte tashmë rreth 39 xhami¹²².

¹¹⁹ Në lidhje me emrat e këtyre kishave dhe të dhënat historike rreth tyre shiko artikullin tonë: Edmond Malaj, "Në gjurmë të monumenteve kishtare brenda Shkodrës mesjetare", në: *Studime Historike* 1-2/ 2024, 5-32.

¹²⁰ Th. Ippen, *Skutari*, 17.

¹²¹ Po aty, 24,

¹²² Shih më gjerë tek: Smajl Bala, *Institucionet Islame dhe hoxhallarët e Shkodrës*, Shkodër: Camaj -Pipa, 2005.

Topografia funerare dhe urbanizimi funeral nga antikiteti deri në periudhën Osmane

Me urbanizim funeral nënkuptojmë një fenomen që përbëhej nga dy aspekte: “së pari prirjen e nekropolit për t’u afruar drejt hapësirës së banuar të qytetit dhe së dyti depërtim faktik të varrezave në brendësi të sipërfaqes së tij”.¹²³ Në antikitet varrezat ndodheshin jashtë qyteteve. Në lidhje me nekropolin e Shkodrës antike nuk kemi akoma të dhëna se ku mund të ketë ekzistuar, por mendojmë mbase diku në zonën e Veksharit, pra jashtë mureve të qytetit, sepse në Antikitet nuk lejohej që nekropoli të ishte brenda mureve të qyteteve romake. Me hyrjen e krishterimit, hyri brenda ambienteve të banuara urbane edhe “bota e të vdekurve”, pra të vdekurit varroseshin brenda qyteteve, në afërsi të kishave por edhe brenda tyre (në kripa, dysHEME dhe në mure). Por gjatë aluvioneve të shumta mendojmë se dihet të jenë zhdukur edhe një pjesë e mirë e varrezave mesjetare.

Një pjese e madhe e xhamive të Shkodrës kishte varreza pranë tyre.¹²⁴ Në lidhje me varrezat mund të thuhet që ato ishin një pamje e zakonshme në qytetet osmane, dhe si e tillë edhe Shkodra bie në sytë e vizitorëve të huaj në lidhje me to. Po i referohemi sërish gjeografit K. Hassert, i cili thotë që varrezat janë të shpërndara në mënyrë të çrregullt dhe shpesh grupohen rreth një xhamie ose shkolle, dhe nganjëherë varret shtrihen madje edhe në të dy anët e rrugës.¹²⁵ Madje, sipas K. Hassert, ngaqë varrezat janë edhe afër shkollave, fëmijët dalin me zhurmë nga mësimi dhe nganjëherë nga zhurma, ngatërresat dhe gumëzhitjet e tyre nuk e merr vesh, nëse këto janë vende të prehjes, apo kënd lojërash për fëmijët.¹²⁶

¹²³ Gëzim Hoxha, “Dinamika e hapësirave polis dhe necropolis ndërmjet kohëve të mospajtimit dhe të bashkëjetesës (shembuj nga qytetet e provincës Praevalis)”, në: *Iliria XL/ 2016*, 191-192.

¹²⁴ Shih më gjerë tek: Smajl Bala, *Institucionet Islame dhe hoxhallarët e Shkodrës*, Shkodër: Camaj -Pipa, 2005.

¹²⁵ K. Hassert, *Reise*, 220.

¹²⁶ Po aty.

Përfundime

Si përfundim mund të themi që analiza e zhvillimit urban të Shkodrës nga Antikiteti deri në fund të periudhës osmane dëshmon për një proces të gjatë dhe të ndërthurur transformimesh, në të cilin ndërveprojnë në mënyrë të vazhdueshme faktorët gjeografikë, politikë dhe ekonomikë. Qyteti nuk ndjek një vijimësi lineare, por përjeton cikle të përsëritura tkurjeje, zhvendosjeje dhe riorganizimi, të kushtëzuara nga ndryshimet e pushtetit dhe nga dinamika e mjedisit natyror.

Në fazat e hershme, pozicioni strategjik midis lumenjve dhe në nyjën e rrugëve tokësore dhe ujore përcaktoi karakterin e Shkodrës si qendër e fortifikuar dhe si pikë kontrolli territorial. Në periudhën ilire dhe romake, ky potencial u shfrytëzua për zhvillimin e një strukture urbane me funksione të diferencuara politike, ushtarake dhe ekonomike. Megjithatë, mungesa e burimeve të drejtpërdrejta e kufizon mundësinë e një rindërtimi të plotë të kësaj faze.

Mesjeta përfaqëson një periudhë rikonfigurimi të thellë hapësinor. Zhvendosja e jetës urbane drejt kalasë dhe fragmentarizimi i strukturës së qytetit lidhen ngushtë me pasigurinë politike dhe me presionet e jashtme. Në këtë kontekst, Shkodra humbet pjesërisht karakterin e saj të hapur urban dhe shndërrohet në një organizëm më të mbyllur dhe mbrojtës, ku funksioni ushtarak mbizotëron mbi atë ekonomik.

Periudha venedikase shënon një fazë të ndërmjetme, në të cilën qyteti integrohet në sistemin Adriatik të tregtisë dhe administrimit, duke ruajtur njëkohësisht tipare të trashëguara nga struktura mesjetare. Megjithatë, ky integrim mbetet i kufizuar në planin e transformimit të thellë morfologjik.

Transformimet më të rëndësishme ndodhin gjatë periudhës osmane. Në këtë fazë vërehet një zhvendosje e qendrës urbane nga kalaja drejt fushës, një proces që shoqërohet me formimin e lagjeve të reja dhe me zhvillimin e pazarit si bërthamë ekonomike. Kjo krijon një dyzim të ri urban midis hapësirës së banimit dhe asaj tregtare, tipar karakteristik i qyteteve osmane në Ballkan. Megjithatë, ky zhvillim shoqërohet edhe me një fragmentarizim të vazhdueshëm hapësinor, i cili pengon krijimin e një strukture të integruar urbane.

Në shekullin XIX, ndërhyrjet natyrore - sidomos devijimi i Drinit - dhe reformat e Tanzimatit përshpejtojnë proceset e transformimit. Formimi i një qendre të re urbane, zgjerimi i rrjetit rrugor dhe shfaqja e elementeve të urbanistikës moderne shënojnë një kthesë të rëndësishme drejt një organizimi më racional të hapësirës. Megjithatë, këto ndryshime nuk arrijnë të eliminojnë plotësisht fragmentarizimin e trashëguar nga fazat e mëparshme.

Në tërësi, evolucioni urban i Shkodrës mund të përkufizohet si një proces i vazhdueshëm adaptimi ndaj kushteve të ndryshueshme historike dhe natyrore. Qyteti ruan një vazhdimësi të fortë funksionale si qendër rajonale, por struktura e tij hapësinore mbetet heterogjene dhe e shtresëzuar. Kjo e bën Shkodrën një rast studimor të rëndësishëm për analizën e marrëdhënies midis traditës urbane, transformimeve politike dhe ndërhyrjeve mjedisore në historinë e qyteteve të Ballkanit.

Si përfundim duke iu referuar studiuesit Siegfried Gruber po japim edhe një tabelë përfundimtare të Shkodrës me lagjet e saj në vitin 1918, në prag të përfundimit të luftës së parë Botërore dhe disa vite pas rënies së perandorisë osmane.

Lagjet e Shkodrës në vitin 1918 ¹²⁷	
<i>Emrat e lagjeve</i>	<i>Numri i popullsisë</i>
Ajasma	353
Arra e madhe	1,118
Badra	1,836
Bahcelleku	416
Ballabanja	653
Dudasi	1,301
Mahalla e ré	413
Ndocaj	1,019
Parucca e katolikve	1,063
Parruca e muslimanve	808
Perashi i poshtërm	1,590
Perashi i sipërm	1,492

¹²⁷ S. Gruber, "The Quarters", 352.

Qafa	341
Rusi i madh	3,214
Rusi i vogël (i katolikve)	1,209
Rusi i vogël (i muslimanve)	4,045
Tabaku	126
Tepja	671
Top-hana	1,922
Total	23,590

